

زاغاز کار خود ببین انجام کار خویشتن

نقدی بر یک فهرست کتاب‌شناسی

امجد جلیسه

سربی موجود در مخازن خود را فهرست نگاری نکرده و یا بد فهرست کرده‌اند. در حالی که از باب نمونه کتابخانه موزه بریتانیا دقیقاً یک صد سال پیش مجموعه ارزشمندی از کتاب‌های چاپی فارسی^۱ خود را و قریب یک صدوسی سال قبل کتاب‌های چاپی عربی‌اش را به شکلی علمی فهرست نگاری و منتشر کرده است.^۲

این مطالب را عرض کردم تا به اینجا برسم که متأسفانه کتاب‌های چاپی کهن (سنگی و سربی) تقریباً اولویت هیچ‌کدام از کتابخانه‌های ایران نیست و اگر هزارگاهی فهرستی و یا اقدامی در خصوص این نوع از کتاب‌ها صورت می‌گیرد، فاقد کیفیت و ارزش علمی لازم و مطلوب است.

در حالی که انتشار هر فهرستی از کتاب‌های چاپ سنگی و یا سربی موجود در کتابخانه‌ها و یا مجموعه‌های خصوصی می‌تواند تکه‌ای از پازل «فهرستگان کتاب‌های چاپی کهن» باشد، اما مع‌الأسف به دلایل مختلفی که در رأس آن‌ها عدم توجه کتابخانه‌های ایران به این مهم است، این آرزو را دور می‌بینیم. همچنین اگر عدم درک درست مدیران کتابخانه‌ها از اهمیت این موضوع را فاکتور بگیریم، مهم‌ترین مانع برای چنین اقدامی فقدان نیروی کارشناس و باتجربه در کتابخانه‌هاست.

فهرست نگاری کتاب‌های چاپی کهن (سربی و سنگی) امری سهل و ممتنع است. در نگاه اول این‌گونه به نظر می‌رسد که شما با کتاب‌های چاپی سروکار دارید که احتمالاً آن حساسیت‌ها و ویژگی‌های کتاب‌های خطی را ندارند، اما زمانی که یک جلد کتاب چاپی کهن را به دست می‌گیرید، متوجه می‌شوید که نه تنها باید به دانش فهرست نگاری نسخ خطی و تخصص فهرست نویسی کتاب‌های چاپی جدید مسلط باشید، بلکه باید با تکنیک‌های سنتی چاپ، تاریخ چاپ و نشر ایران و کشورهای دیگر، تاریخ هنر، تاریخ فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و... در دوره‌ها و جغرافیاهای مختلف و بسیاری از آگاهی‌های دیگر نیز مسلط باشید. منابع چاپی کهن، حالا با هر نوع تکنیک سنتی چاپ که منتشر شده باشند، برزخی میان کتاب‌های خطی و منابع چاپی جدید هستند؛ که فهرست نگار غیر متخصص فرصتی برای گذر از آن ندارد.*

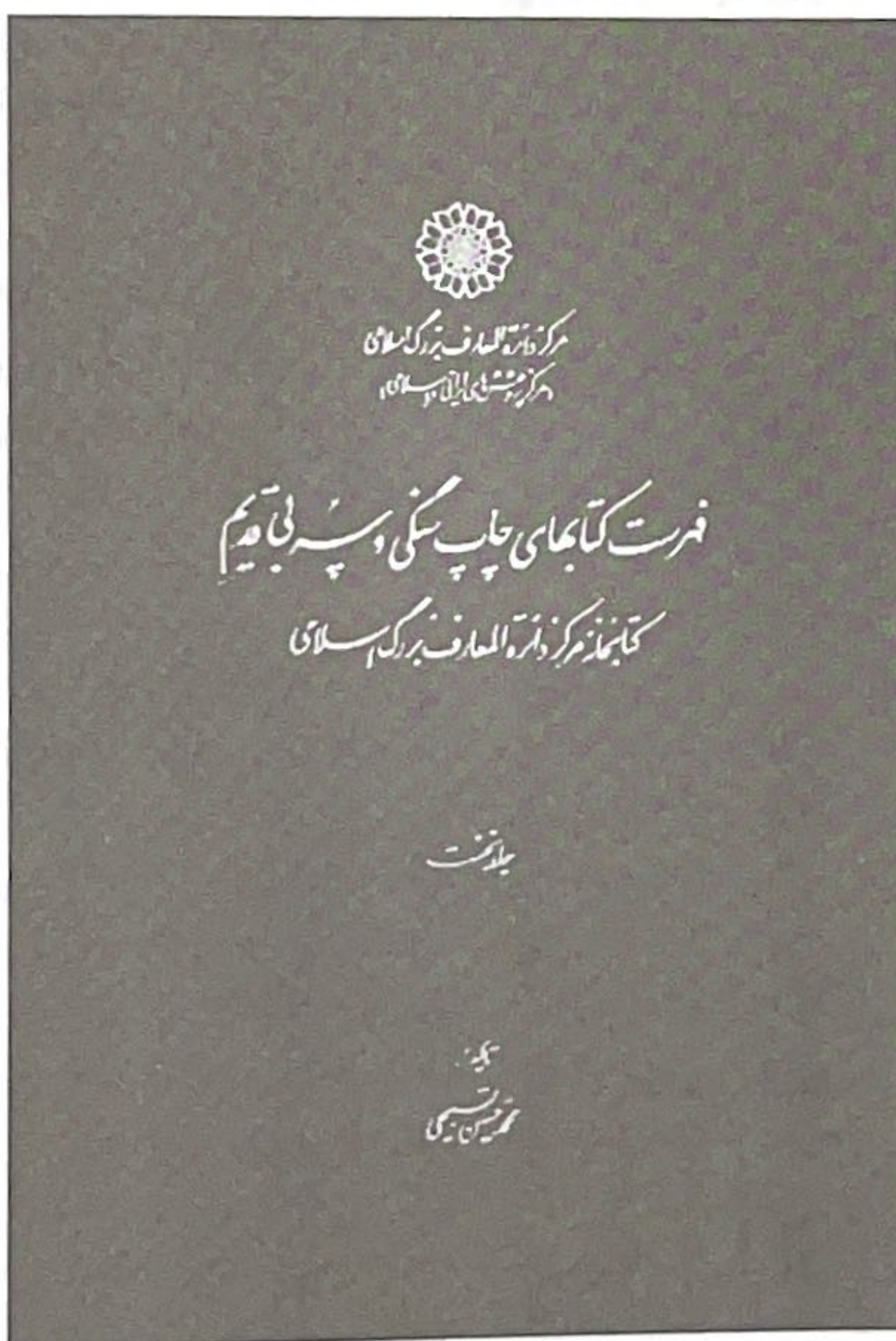
فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سربی قدیم کتابخانه مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. نگاشته محمدحسین تسبیحی؛ بازبینی و تکمیل: علی بهرامیان و ملیحه علی‌نژاد. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)، ۱۴۰۱. ۹۴۴ ص (رحلی).

مقدمه

چاپ و انتشار کتاب به زبان عربی و فارسی در دنیا سابقه‌ای بیش از پنج قرن دارد و طی این سال‌ها مجموعه بزرگی از آثار بزرگان ایران زمین به زیور طبع آراسته شده است. مع‌الأسف تا به امروز فهرستی حتی اجمالی از آنچه در گوشه گوشه دنیا چاپ و انتشار یافته نداریم. آنچه در دنیا به عنوان کتاب‌های چاپی قدیم (Rare books) خوانده می‌شود و در کشور ما هم از باب غلبه تکنیک چاپ در دوره قاجار به نام کتاب‌های چاپ سنگی و یا کتاب‌های چاپ سربی عنوان می‌گردد، مجموعه‌ای غنی از پیشینه فرهنگی، علمی، سیاسی، اجتماعی و... است که بدون شک هر نوع کار پژوهشی مربوط به آن موضوعات بدون شناخت و مراجعه به این کتاب‌ها و یا حتی روزنامه‌ها و اعلانات چاپ شده آن دوران فاقد ارزش علمی است.

بزرگ‌ترین مشکل در نگارش فهرستی جامع از منابع چاپی کهن - چه آنچه در سده‌های ۱۵ الی ۱۹ میلادی در کشورهای مختلف اروپایی، امپراتوری روسیه و عثمانی و یا شبه‌قاره چاپ شده و انتشار یافته و یا آثاری که در ایران دوره قاجار منتشر شده - عدم اهتمام جدی کتابخانه‌ها در فراهم‌آوری و مجموعه‌سازی این نوع آثار و سازمان‌دهی و اشاعه اطلاعات آن به شیوه‌ای علمی است.

در هیچ‌کدام از کتابخانه‌های ایران بخشی تحت عنوان «منابع چاپی کهن» دیده نمی‌شود و در بهترین حالت منابع چاپی کهن کتابخانه‌ها در ذیل بخش نسخ خطی آن هم بدون هیچ اولویت و اهمیتی جای گرفته‌اند. منهای مجموعه‌سازی و فراهم‌آوری کتاب‌های چاپ سنگی و سربی از گوشه گوشه دنیا که کاری تخصصی، زمان‌بر و پرهزینه است و در حال حاضر تعداد انگشت شماری از کتابخانه‌های ایران نسبت به آن توجه حداقلی دارند، بسیاری از کتابخانه‌های ما حتی مجموعه کتاب‌های چاپ سنگی و

نقد فهرست حاضر را با همه ارادتی که به نویسنده آن، استاد محمد حسین تسبیحی و ویراستارش، استاد علی بهرامیان داشته و دارم، جسارت می‌دانم و امیدوارم این عزیزان دغدغه‌مندی حقیر برای این مهم را به حساب بی‌اخلاقی ننوشته و مرا عفو نمایند.

حجم اغلاط و اشتباهات این فهرست آن قدر زیاد است که اگر می‌خواستیم کل کتاب را مورد بررسی موشکافانه قرار دهیم، متنی برابر حجم کلی کتاب (۹۵۵ صفحه) و چه بسا بیشتر باید به نگارش در می‌آوردیم، که نه حقیر وقت آن را داشته و دارم و نه امکان انتشار چنین نقدی فراهم است. از این رو این مصرع از فیض کاشانی - «زآغاز کار خود ببین انجام کار خویشتن» - را عنوان این مقاله قرار دادم و تنها به بررسی اولین صفحه این فهرست که مشتمل بر پنج عنوان کتاب است، اکتفا نمودم.

آب حیات

۱. نکته‌ای که در همین ابتدا و تا انتهای کتاب مکرر به چشم می‌خورد، این است که فهرست‌نگار هیچ مثنوی واحدی در ارائه عناوین پدیدآورندگان اعم از مؤلف، کاتب، تصویرگر و... ندارد. در مواردی پدیدآورندگان مستندسازی شده و نام اشهر آن‌ها در ابتدا ذکر و با وی‌رگول از نام پدیدآورنده و نام پدر تفکیک گردیده؛ اما در موارد زیادی مانند پدیدآورنده همین کتاب هیچ اشاره‌ای به نام پدر نشده و نام اشهر داخل پرانتز ذکر شده است. این در حالی است که نام اشهر ذکر شده نیز با دقت انتخاب نشده است. شاعر این اثر میرزا علی اکبر همدانی (فاضل همدانی) نگاشته شده در حالی که در مستند مشاهیر کتابخانه ملی نام اشهر علی اکبر همدانی، دبیر همدانی است و در بسیاری از منابع همچون الذریعه او به لقبش یعنی صدرالاسلام شهرت دارد.^۲

۲. از دیگر نکات قابل توجه در ذکر نام پدیدآورندگان عدم اهتمام فهرست‌نگار برای ثبت سال‌های ولادت و وفات است.

مثلاً در مورد نویسنده کتاب حاضر اشاره‌ای نگردیده که ولادت او احتمالاً ۱۲۷۰ یا ۱۲۸۰ ق. است.

۳. هرچند مثنوی فهرست‌نگار عدم ارائه اطلاعات کتاب‌شناختی است؛ اما در مواردی اطلاعاتی جزئی بدون ذکر مأخذ درج شده است. در مورد کتاب آب حیات، فهرست‌نگار اشاره کرده که این منظومه در ۱۳۱۳ ق. سروده شده است؛ در حالی که مرحوم آقابزرگ طهرانی بیان می‌دارد که صدرالاسلام همدانی آب حیات را در حالی که به نظم درآورده که هفده سال بیشتر نداشته است.^۴ چنانکه اشاره کردیم سال تولد او در ۱۲۷۰ ق.؛ و بنا بر روایتی برخی از تراجم‌نگاران ۱۲۸۰ ق. است که با این احتساب، تاریخ به نظم درآوردن این کتاب در ۱۲۸۷ ق.؛ و یا ۱۲۹۷ ق. است.

۴. در کتاب‌های چاپ سنگی برای پدیدآورندگان اعم از نویسنده، شارح، مفسر، بانی چاپ، مصحح، چاپگر و... نقش‌هایی چون نویسنده، شاعر، مفسر، به کوشش، به اهتمام، بانی چاپ و... نگاشته می‌شود که هرکدام بار معنایی مختلفی دارند و نمی‌توان به صورت کلی نسخه واحدی برای این نقش‌ها پیچید و بسته به جغرافیا، دوره زمانی و یا ناشران آن‌ها باید مثلاً تشخیص داد که در جایی «به اهتمام» به معنی سرمایه‌گذار است و در جای دیگر همین واژه در معنی مصحح است؛ بنابراین بهتر بود که فهرست‌نگار در فهرست حاضر دقیقاً همان واژه ذکر شده در کتاب را درج می‌کرد. مثلاً در همین کتاب فردی به نام میرزا حسن ذکر شده که فهرست‌نگار نقش «به کوشش» را برای او ثبت نموده است. در اینجا «به کوشش» معنای بسیطی دارد، در حالی که این فرد در اصل دستیار چاپ است.

آتش‌زنه

۱. سال ولادت مؤلف این اثر یعنی قاسم بن زین العابدین ادیب کرمانی ذکر نشده است. مرحوم آقابزرگ طهرانی در ذیل دیوان او بیان می‌دارد: «ولد فی النصف الثانی من القرن الثالث عشر»؛^۵ اما بنا به نوشته دختر ادیب کرمانی

او در ۱۲۳۸ ش؛ یعنی حدود ۱۲۷۸ ق. به دنیا آمده است.^۶

۲. بانی چاپ این اثر در شعری پیش از شروع متن کتاب فردی با لقب نصره‌الملک عنوان شده است. هرچند دقیقاً نمی‌دانیم منظور کدام نصره‌الملک بوده؛ اما با این حال در فهرست هیچ اشاره‌ای به آن نشده است.

۳. در فهرست ذکر شده است: «به کوشش میرزا حسن»؛ این در حالی است که در ترقیمه کتاب میرزا حسن به عنوان دستیار چاپ ثبت گردیده و بار معنایی «به کوشش» بسیار متفاوت تر و فراتر از تخصص دستیار چاپ است.

۴. در انتهای کتاب تاریخ به نظم درآوردن این منظومه که احتمالاً همان سال چاپ نیز هست، در قالب ابیاتی ذکر شده است. مع‌الأسف فهرست‌نگار هیچ اشاره‌ای بدان ننموده و کتاب را نیز «بی‌تا» یعنی بدون تاریخ چاپ ثبت کرده است. در حالی که بهتر بود ضمن اشاره به تاریخ تألیف، این سال داخل کروشه به عنوان سال چاپ نیز ثبت می‌گردید.

مبدء نظم این کتاب عجب

چارمین روز دان ز ماه رجب

گر بگوئی که در چه تاریخ است

از زمانی که بی‌بن و بیخ است

سال هجری هزار و سیصد و پنج

پنج در پنج ضرب کن بی‌رنج

آتشکده آذر

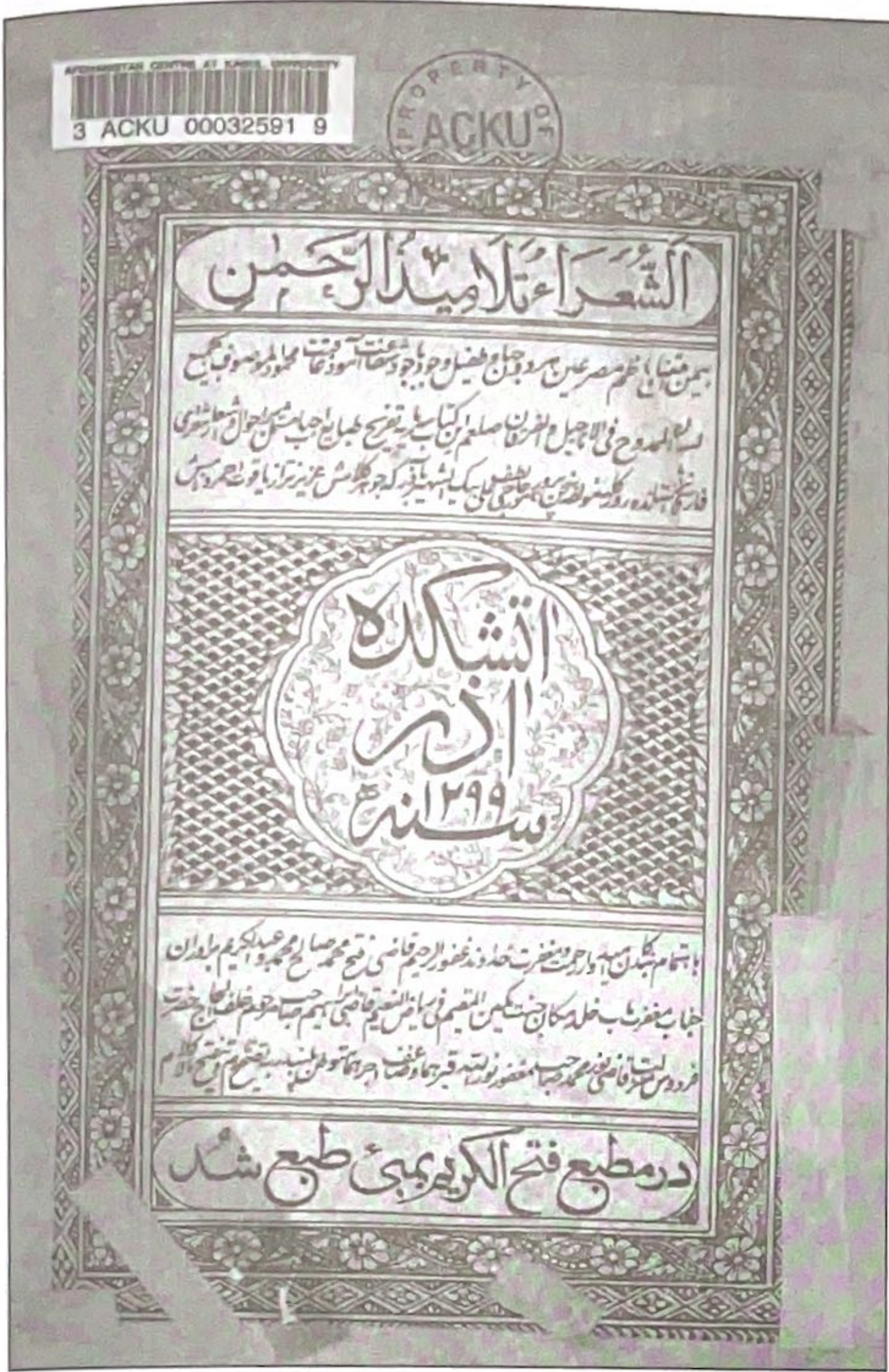
در مجموع سه چاپ کهن از آتشکده آذر سراغ داریم که هر سه در شبه‌قاره به چاپ رسیده است. اولین چاپ این کتاب در ۱۲۴۹ ق. در شهر کلکته توسط چاپخانه بابوشیو چندر منتشر شده است. دومین چاپ در ۱۲۷۷ ق. در بمبئی توسط چاپخانه دادومیا (عبدالغفور بن محمد عبدالله دادومیا دهایی) و آخرین چاپ نیز در ۱۲۹۹ ق. در بمبئی توسط چاپخانه فتح‌الکریم منتشر شده است.^۷ با این مقدمه نکات زیر در فهرست مورد توجه است:

۱. فهرست‌نگار شش چاپ مختلف از کتاب آتشکده آذر را ثبت کرده است؛ در حالی که برخی از این چاپ‌های ارائه شده یک نسخه واحد و مشخص هستند که مع‌الأسف با بی‌دقتی و عدم تطبیق کتاب‌ها با یکدیگر به عنوان چاپ‌های مختلف ثبت شده‌اند.

۲. چاپ‌های مختلف ارائه شده از کتاب آتشکده آذر به ترتیب سنوی ارائه نگردیده و اساساً هیچ نظم و ترتیب دیگری نیز برای ارائه این اطلاعات در نظر گرفته نشده است. این بی‌نظمی در دیگر بخش‌های فهرست نیز به همین شکل دیده می‌شود.

۳. در (نسخه شماره ۵۳۲۱۲۸) فهرست‌نگار عنوان چاپخانه این نسخه را کارخانه حبیب‌الله شیرازی ابن مشهدی عزیزالله شیرازی ثبت نموده است؛ که در اصل نام کاتب این چاپ است و این کتاب شده در چاپخانه دادومیا (عبدالغفور بن محمد عبدالله دادومیا دهایی) چاپ و انتشار یافته است. اگر تنها به ترقیمه این چاپ مراجعه نماییم، به راحتی نام چاپخانه و نام کاتب قابل تمییز است (تصویر شماره ۱). در ترقیمه این کتاب چنین می‌خوانیم:

«بعون الله تعالی تمام شد کتاب آتشکده حسب الفرمایش سرکار ذی شوکت و شان عالیجاه رفیع جایگاه عزت و اقبال دستگاه جلالت و رفعت پیشگاه عمده الاعاظم و الاعیان و زبده الاماثل و الاقران مرکز دایره صدق و صفا صاحب معظم و قبله مکرم آقای ام‌اقا محمد صادق صاحب شیرازی دام الله اقباله بزبور طبع درآمد و در کارخانه استاد المطبوعین عالی‌شان دادومیا تحریر و تخریم پذیرفت فی ید الاقل عبادالله حبیب‌الله خلف مرحمت و غفران پناه جنت و رضوان آرامگاه مشهدی عزیزالله شیرازی سمت طبع و ارتسام یافت و قد حصل الفراغ فی واحد عشرین من شهر ربیع الاول من شهر سنه سبع و سبعین و مائین بعد الآف من الهجرة النبویه و علی مهاجرها الآف التحیه سنه ۱۲۷۷.»

تصویر ۲. صفحه عنوان کتاب آتشکده آذر. بمبئی؛ چاپخانه فتح الکریم، ۱۳۹۹ ق. (کتابخانه دانشگاه کابل)

گل فشانی شاعران ایران و افغانستان و هندوستان و غیره المسمی بآتشکده آذر مؤلفه شاعر نازک خیال شیرین مقال المتخلص بأذر به تصحیح و تنقیح مالا کلام جناب مولوی علامه زمان مولوی نورمحمد صاحب المتخلص به فارغ و مولوی محمدحسین صاحب و مولوی محمد احسانی الهی صاحب و مولوی محمدکرم عظیم صاحب در مطبع فتح الکریم منبع فیض عمیم بفضل خداوند رحیم بقالب طبع درآمد تمام شد.»

بامطالعه این دو متن مشخص می‌گردد که این کتاب به سفارش و حمایت مالی فتح محمد بن نورمحمد و عبدالکریم بن نورمحمد که هر دو از جمله تاجران کتاب در بمبئی بوده و در این شهر کتاب فروشی داشتند، چاپ و منتشر می‌گردد. همچنین این کتاب توسط نورمحمد فارغ، محمدحسین، محمد احسان و محمدکرم تصحیح و در چاپخانه فتح الکریم چاپ گردیده است. محمد عنایت حسین لکهنوی نیز خاتمه کتاب را تقریر نموده است. درحالی که در نسخه‌های مختلف باز با درج عنوان «به کوشش» نقش افراد به هیچ وجه صحیح ثبت نشده و در یکی از نسخه‌ها نیز چاپخانه به جای فتح الکریم، شیخ الکریم ثبت شده است.

آتشکده وحدت

۱. فهرست نگار نام نویسنده این کتاب را تنها «خواجه مستان شاه کابلی» نوشته است. مشخصات کامل او شاه کابلی، مستان بن عبدالغفور، متوفی ۱۷ ذی القعدة ۱۳۲۰ ق. است؛ که کتاب دیگری با نام آتشکده اسرار یا «مخمس چهل اسرار» در شرح چهل اسرار میرسیدعلی همدانی از او در ۱۳۰۵ ق. چاپ شده و انتشار یافته و

۳. نسخه شماره (۱۰۹۱۳۲۹) و نسخه‌های شماره (۵۲۹۵۹۳)، (۴۷۷۳۰۶)، (۲۸۱۰۱) و احتمالاً (۲۵۷۱۱) همگی یک نسخه واحد، یعنی همان چاپ ۱۳۹۹ ق. بمبئی هستند که به شکل عجیب و غریبی اطلاعات این چاپ واحد به شکل‌هایی مغلوط و مختلف و در قالب چند چاپ گوناگون ثبت شده است؟! در پایین صفحه عنوان این کتاب (تصویر شماره ۲) این اطلاعات رامی بینیم:

ذکراحوال		مؤلف	
زاده ای سپهر خندان	کرکچ بیچ تو وزیر فاعل	مربی لعل که صدده	لرخواه که کس کند بجان
پسر تو اذم و یک چشم	دل تو کس ای یک قیاسی	باز رحم و دلیا کیش	سد جدار تو بدم مزاجی
ملازم تو ز من قصول	گو تو آمدی غیاثی	کفش هم بود باستی	چو خط زین باران کوشی
تو رستی و دم من کاش	مرا ذوق غم و درد کاش	بجز شرح عقل سرداری	از عازبیت اگر بسلام بگو
تو ضیف مرا فیثاب نیستی	ولی کار فلک برستد کاش	کجا ستل تو پشت زان	تو شی و رسته تو زان
چو عدو کس تو دوستی کرد	تو را با دو کوشش و سانی	چو از جان تو شدی جان	چو از دم تو جلد جان
رسم بر صل تو امده اند	تو را با دو کوشش و سانی	زیر صفت ما ذم است	تو را با دو کوشش و سانی
مبارکت وصل تو آمد	کام دل تو دریا مینم	سرو تو بود و صبر تو	تو را با دو کوشش و سانی
تا و کل تو با دو کوشش	ل تو کوشش ز باره و سانی	تو را با دو کوشش و سانی	تو را با دو کوشش و سانی
در تمام کتاب فرسوده اند			
<p>بهر آنکه تعالی تمام شد کتاب آتشکده حسب الفرائض سرکار زینکوت و شان عالیجا ریغ جایگاه عزت و اقبال سکا جلالت و رفعت پیشگاه عمده الا عالم و الاعیان وزینة الامثال والاقتدار بر کردار صدق صفا صاحب مظهر و قبله کرم تمام اقتضای صاحب سیرت ام القده قبله بر یور بیچ درآمد و در کارخانه المطبعین بالایشان داد و میا تحریر و تنظیم بذرفش فی الاقل عباد الله جدید خلف رحمت و غفران پناه جز بند رضوان آید کاه مشدی عزیز الله سران سمت طبع و ارتسام برایش و قد خصل الفرائض فی و احد عشرین من شهر ریح الاول بن شوکت سنج پشین و اما تین بعد الاطف من اجرة التوبیة صاحب الاف التیمیة ۱۳۷۱</p>			

تصویر ۱. آتشکده آذر، بمبئی؛ چاپخانه دادومیا، ۱۳۷۷ ق. (نسخه کتابخانه ملی)

«به اهتمام بندگان امیدوار رحمت و مغفرت خداوند غفور الرحیم قاضی فتح محمد صالح محمد و عبدالکریم برادران جناب مغفرت ماب خلد مکان جنت مکین المقیم فی ریاض النعیم قاضی ابراهیم صاحب مرحوم خلف الحاج حضرت فردوس منزلت قاضی نور محمد صاحب مغفور نور الله قبرهما و ضاعف اجرهما متوطن پلندر به تصحیح تام و تنقیح مالا کلام در مطبع فتح الکریم بمبئی طبع شد»

در ترقیمه انتهای کتاب (تصویر شماره ۳) نیز چنین می‌خوانیم: «... اما بعد بنده مترصد مغفرت رب المشرقین والمغربین خادم الاطباء محمد عنایت حسین لکهنوی می‌گوید که در این آوان (!) فیض توأمان که هر صبحش صبح عید و هر ساعتش ساعت سعید است به اهتمام تام و کوشش مالا کلام امیدوار رحمت ایزد منان - مهتممان عالی شان - ذی التعظیم جناب قاضی فتح محمد و قاضی عبدالکریم برادران حاجی قاضی ابراهیم صاحب مرحوم ابنايان حاجی حرمین شریفین جناب قاضی نورمحمد صاحب مغفور متوطن پلندر الحال جزیره بمبئی - کتاب لاجواب که کاغذش بصفائی چون بیاض گلوی مهوشان صاف بل از ان المضاعف و سواد سطرش چون سواد کاکل گلرویان بر رخس پیچان بصد آب و تاب؛ یعنی مجموعه»

زاد و پای سپهر مهر نازک کون پس از تازم و جان کوشش کون بپا بر تر از فرخنده در دل ناز توسعی از دم آید انگاه دم کون نقین از سینه است نه به در چو کعبه آهستی اندوستان کون بسم بر صلوات در زمانه یازدا جهان است و صلواتی نام کون قادر عقل تو را با در شرح ایر	گر کجای تو ز در خاک و لطف دل تو ای بی یار از سینه ای نیست کون تو از تو می خیزد چای نیست مرا داغ تو دور دور کار نیست دل تو که لطف است از لای نیست ز سبزه و خوش بوستان قلم	گه بود که کس ز کس ایمان نیست رسو بود از تو دم و دم از دست نیست چو عذرا زین میان و کارش نیست ز غایت است اگر سیم زنگو زب از غنی در شب ز زال در غیر چو نام از تو جوید و جوی کون	هم چون که صدره چو شمشاد باز ز تو در دنیا کس نیست گفشت همه با دو ساری نیست هر صبح سخن از تو با نیست گماست شش تو شش از ساری چو از میان شمشاد جهان کون ز هر صبح ز تو است کس نیست
کون			
سپاس پیشانی که گویا ما با دوا هستی که گویا و صورت سخن را از پیشانی که گویا بروح القدس سینه از پیشانی که گویا که برکت کلام سوره نظام او سخن بر تبهما ز سینه منطق و در دهان سینه از پیشانی که گویا نور کائنات سینه از پیشانی که گویا عشق از پیشانی که گویا سوروی معارف صاحب صفیر دانش از پیشانی که گویا	سپاس گناری چنان بی بی کلام دران ستم تو ز در با نی عقل تو که ز با و در انرا نیست سپاس گناری چنان بی بی		
تمام شده			

تصویر ۳. صفحه ترقیمه کتاب آتشکده آذر. بمبئی: چاپخانه فتح الکریم، ۱۲۹۹ ق.
(کتابخانه دانشگاه کابل)

فهرست نگار ارجمند، جناب آقای محمد حسین تسبیحی نیز این کتاب را در ۱۴۱۴ ق. در راولپندی چاپ و منتشر نموده اند.^۸ آتشکده وحدت دیوان شعری مشتمل بر غزلیات مستان به انضمام مخمس چهل اسرار و مقدمه ای در شرح اصطلاحات عرفانی است، که چندین بار چاپ و انتشار پیدا نموده است. این کتاب با مقدمه اردوی محرم علی چشتی لاهوری چاپ و انتشار یافته است.

۲. نقش محرم علی چشتی لاهوری هم «به کوشش» ذکر شده، در حالی که مقدمه اردوی این کتاب توسط او نگاشته شده است؛ و کتاب نیز به اهتمام دیوان عالم چند چاپ شده و انتشار یافته؛ در صورتی که نقش او «باهمکاری» ثبت شده که معنی لازم را نمی رساند.

۳. چاپخانه این اثر به اشتباه «مطبع جمون» ثبت شده در حالی که کتاب در چاپخانه سرکاری موسوم به رنبیر پرکاس پریس چاپ شده و انتشار یافته است.^۹

آثار الرضویه من منتخبات الصّدیقیه

۱. نویسنده این کتاب «داود حسینی مدرس» نگاشته شده است، در حالی که این اثر در حقیقت توسط اسماعیل بن حبیب الله مستوفی همدانی تألیف گردیده است. در صفحه عنوان (تصویر شماره ۴) این کتاب چنین می خوانیم: «هو الله تعالی صورت و قفنامجات آستانه مقدسه اعلی حضرت ثامن الائمه و ضامن الامه علیه الآف التحیه و الثناء در زمان تولیت جناب مستطاب اجل اکرم افخم اعظم بندگان آقای صدیق الدوله دام ظلّه المتعالی که خلاصه از کتابخانه مبارکه استنساخ شد.»

بانی اخیا الرسول

تصویر ۴. صفحه عنوان کتاب آثار الرضویه من منتخبات الصّدیقیه. طهران: چاپخانه شیخ محمد رضا طهرانی، ۱۳۱۷ ق. (کتابخانه مسجد اعظم)

در حاشیه نیز چنین آمده است:
«الحمد لله والمنة این کلب آستانه عرش نشانه رضیه رضویه علی مشرفها الآف الثناء والتحیه و خانه زاد دولت علیه اسمعیل بن مرحوم حاجی میرزا حبیب الله مستوفی همدانی طاب ثراه در تاریخ غره شهر ربیع الاول سنه تنکوزئیل خیریت تحویل ۱۳۱۷ حسب الامر تولیت جلیله عظمی روحی فداه موفق باین توفیق گشته شروع بجمع و ترتیب و طبع نسخ موقوفات نموده و مسمی بآثار الرضویه گردانید از مطالعه کنندگان متمنی و مستدعی است که از معایب آن غمض عین و بانی و مباشر را بدعای خیر یاد فرمایند انا عبدک و ابن عبدک و ابن امتک المقر بالرق لک؛ شاهی چو تو را سگی بیاید/ من باشم اگر سگ تو شاید»

در همین صفحه عنوان، دقیقاً مشخص گردیده که این کتاب تألیف اسماعیل بن حبیب الله مستوفی همدانی، ملقب به معتمد السلطان است، که این کتاب را به امر محمد رضا بن میرزا کریم نوری مازندرانی ملقب به صدیق الدوله (؟- ۱۳۲۳ ق.)^{۱۰} تألیف و چاپ نموده است.

اما «داود حسینی مدرس» که فهرست نگار به عنوان نویسنده از او نام برده چه کسی است؟

میرزا داود بن علینقی حسینی، ملقب به بهاء الدوله، متولد در ۱۲۷۰ ق. وزیر و وظائف آستان قدس رضوی^{۱۱} بوده که تنها مقدمه این کتاب را به نگارش درآورده است و خود او در همین مقدمه (تصویر شماره ۵) نیز به صراحت بیان می کند که کتاب به امر صدیق الدوله و توسط میرزا اسمعیل خان همدانی تألیف شده است:

«بحسن مراقب و اهتمام و مواظبت فدوی دولت ابد آیت معتمد السلطان میرزا اسمعیل خان همدانی مستوفی خاصه دیوان اعلی ... متصدی تنقیح

تصویر ۵. مقدمه کتاب آثار الرضویه من منتخبات الصدیقه. طهران: چاپخانه شیخ محمدرضا طهرانی، ۱۳۱۷ ق. (کتابخانه مسجد اعظم)

و ترتیب و طبع این کتاب مستطاب بود»^{۱۲}

نام میرزا اسمعیل خان مستوفی همدانی به عنوان مؤلف این کتاب در انتهای کتاب نیز باز تکرار شده است:

«... بحسن عنایت و مباشرت و اهتمام جناب معتمدالسلطان حاجی

میرزا اسمعیل خان مستوفی همدانی زید مجده که حسب الامر مراقب و

مواظب بوده و بمعاونت و همراهی جناب مستطاب کمالات اکتساب آقا

میرزا عبدالعلی مصحح کتابخانه مبارکه...»

در این ترقیمه نام عبدالعلی اوکتائی نیز به عنوان مصحح این کتاب اضافه شده است.

۲. مکان چاپ این کتاب دقیقاً مشخص نیست؛ اما با توجه به عدم مهور

بودن آن به مهر وزارت انطباعات که ابتدای کتاب‌های چاپ طهران در آن

دوران ثبت می‌گردید و از آنجایی که در آن زمان آستان قدس چاپخانه نیز

داشته، دور از ذهن نیست که این کتاب در مشهد و در دارالطباعة آستان

مقدس چاپ و نشر شده باشد.

۳. فهرست‌نگار نقش محمد بن محمدرضا طهرانی را «به کوشش» ذکر

نموده همان نقش مجهولی که خواننده را گمراه می‌کند، در حالی که در صفحه

خاتمه کتاب درباره او چنین می‌خوانیم.

«هو بسم الله الرحمن الرحيم عرضه می‌دارد شیخ محمد بن محمدرضا

طهرانی طبع‌کننده این کتاب مستطاب از مطالعه‌کنندگان در وقت مطالعه

اگر قصوری در طبع این کتاب ملاحظه فرمایند امیدوارم بنظر مرحمت

خودشان چشم از عوایب او ببوشند حمل بر پریشانی و کثرت عیال داعی

نمایند چرا که با نقص اسباب و کمال پریشانی بهتر از این میسر و ممکن

نبود چنانچه بر ارباب عقول واضح و معلوم است و ثانیاً اینکه بانی دارالطباعة

بدعای خیر یاد نمایند»

در این خاتمه دقیقاً محمد بن محمدرضا طهرانی به عنوان چاپچی معرفی

می‌گردد.

ختم کلام

با مرور تنها همین پنج عنوان کتاب به خوبی مشاهده می‌شود که

فهرست‌نویسی اولیه آثار از روی اصل کتاب‌ها با بی‌دقتی و احتمالاً عجله

انجام شده و در مرحله تصحیح و تکمیل و ویرایش نیز آنگونه که باید اهتمام

و دقتی در سامان دهی فیش‌های اولیه انجام نگرفته است.

می‌توان اشکالات کلی این فهرست را به اختصار به موارد زیر دسته‌بندی

نمود که البته به جهت تکرار و فراوانی این اشتباهات به نظر حقیر فهرست

حاضر متنی معیار و قابل اعتماد برای مراجعه و استناد نبوده و باید مجدداً

از ابتدا نگاشته شود.

۱. اسامی پدیدآورندگان مستندسازی نگردیده و تاریخ ولادت و وفات آن‌ها

به صورت دقیق و کامل ثبت نشده است.

۲. نقش پدیدآورندگانی به جز مؤلف همانند مصحح، خوشنویس، تصویرگر،

بانی چاپ، چاپچی، دستیار چاپ و ... با بی‌دقتی تمام ثبت شده و پر از

اشتباه است.

۳. مکان چاپ و چاپخانه‌ها با دقت لازم مورد بررسی و ثبت قرار نگرفته است.

۴. چاپ‌های مکرر کتاب‌ها تطبیق داده نشده و گاه نیز کتاب‌های یکسان

به صورت چند رکورد متفاوت ثبت شده است.

۵. در شناسایی پدیدآورندگان اعم از نویسنده، کاتب، دستیار چاپ دقت

لازم صورت نگرفته است.

۶. اغلاط املائی فراوانی در متن کتاب به چشم می‌خورد.

۷. به جهت عدم مستندسازی اسامی پدیدآورندگان، کاتبان و نام چاپخانه‌ها

اسامی مشابه به شکل‌های مختلفی در بخش نمایه‌ها تکرار شده است.

۸. در ثبت اطلاعات اضافی مانند مهرها هیچ اشاره‌ای به دستی و یا چاپی

بودن مهرها نشده است.

۹. موضوعات ثبت‌شده کتاب‌ها فاقد خط‌مشی واحد و تابعی از

استانداردهایی چون سرعنوان‌های موضوعی کتابخانه ملی است.

۱۰. در موارد فراوانی اشاره‌ای به مصور بودن کتاب‌ها نشده است.

۱۱. هیچ اسم و یا رقمی از تصویرگران کتاب‌های مصور به چشم نمی‌خورد.

منابع

الذریعه الی تصانیف الشیعه. آقابزرگ الطهرانی. قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۲۸ جلد، ۱۴۰۸.

القاب و مناصب عصر قاجاری و اسناد امین‌الضرب؛ یادگاری از اصغر مهدوی.

مهدی قمی‌نژاد؛ مقدمه ایرج افشار. تهران: ثریا، سی‌ونه ۵۰۰+ ص، ۱۳۸۸.

سفرنامه میرزا داوود وزیر و وظایف. وزیر وظایف، داود بن علینقی؛ به کوشش؛

علی قاضی‌عسگر. تهران: مؤسسه فرهنگی هنری مشعر، ۲۶۳ ص، ۱۳۷۹ ش.

فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش. عارف

نوشاهی. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۲ جلد، ۱۳۶۵ ش.

کتابشناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) از

۱۱۹۵-۱۴۲۸ هـ (۱۷۸۱ م. تا ۲۰۰۷). عارف نوشاهی، تهران: مرکز پژوهشی میراث

مکتوب، ۴ جلد، ۱۳۹۱.

کلیات آثار ادیب قاسمی کرمانی. به کوشش ایرج افشار. کرمان: انتشارات مرکز

کرمان‌شناسی، ۵۰۵ ص، ۱۳۷۲.

نقباء البشر فی القرن الرابع عشر (طبقات اعلام الشیعه). آقابزرگ الطهرانی. مشهد:

دارالمرتضی للنشر، ۴ جلد، ۱۴۰۴. ■

1. *A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum.* Edward Edwards, London, Published by Longmans & Co, 1922

2 *Catalogue of Arabic Books in the British Museum.* George Alexander Ellis. London, Printed by the order of the Trustees, 3Vol 1894-1935.

۳. الذریعه: ۲/۱ و ۳۸۵؛ نقباء البشر: ۱۶۰۱/۴.

۴. الذریعه: ۲/۱.

۵. الذریعه: ۶۵/۹.

۶. کلیات آثار ادیب قاسمی کرمانی: نوزده.

۷. کتابشناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره: ۱۴۶۸/۲.

۸. کتابشناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره: ۲۱۵۲/۳.

۹. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش: ۸۲۲/۱.

۱۰. القاب و مناصب عصر قاجاری: ۲۰۰.

۱۱. سفرنامه میرزا داوود وزیر وظایف: ۱۶.

۱۲. آثار الرضویه من منتخبات الصدیقه: ۶.